

Oborni Teréz

Jakó Zsigmond és a kora újkor kutatása

Jakó Zsigmondot köszöntő méltatásában Kubinyi András 2006-ban úgy vélekedett, hogy a professzor úr írásaiban legalább annyit foglalkozott a kora újkori témákkal, mint középkoriakkal. Noha az egyenleg, kivált ha a forráskiadványokat is hozzávesszük, a középkor felé billen, Jakó Zsigmond tollából a kora újkori kutatások terén – hogy Rettegi György általa kiadott önéletrajzának címét idézzem – „emlékezetre méltó dolgok” születtek.

Jakó Zsigmond kora újkorral foglalkozó írásait mindenekelőtt két jelzővel lehetne illetni: az egyik az időálló, a másik az iránymutató. Jakó professzor úr munkásságát már a kezdetektől az jellemezte, hogy a középkor és kora újorként elkülönített két korszakot, amelyek között egészen az utóbbi időkig éles határvonalat húztunk Mohácsnál vagy Buda elesténél, nem csupán egységes ívben kezelte, de számos írásában korszakokon átívelő folyamatokat rajzolt meg. Tette ezt mindenekelőtt az egyetemi tanulmányait követő esztendőekben született írásaiban – amelyek az ún. „népiség- és településtörténeti” iskolához kötődtek – azaz Erdély etnikai képének, összetételének változásaira, annak okaira összponosító tanulmányaiban. Ezek között elsősorban két nagyobb tanulmányát említem meg: az egyik *A románság megtelepülése az újkorban* címmel, egyetemi professzora, Mályusz Elemér szerkesztésében *Erdély és népei c.* kötetben 1941-ben jelent meg; a másik az *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban* címmel 1943-ban a *Magyarok és románok I.* kötetében.

Ezekben az írásaiban, a középkori előzményekre is visszatekintve megállapította, hogy „a magyarországi román betelepülés vizsgálatánál a 16–17. századi nagy háborús pusztításokban ismerhető fel az a hatalmas cezúra, mely ezt a folyamatot két élesen megkülönböztethető, középkori és újkori részre osztja”. Ezen az időszakon belül is döntően a 17. század első éveire, a nagy háború végére tette azt a határvonalat, amely a középkori típusú betelepítéset immár elválasztja az újkori, nagy volumenű, politikai-katonai változások, háborúk okozta betelepülésektől.

Jellemzően magát az Erdélyben lezajló folyamatot kelet-közép-európai népmozgalmak szövetébe ágyazta bele, vizsgálatának területi kereteit a román vajdaságoktól Galicián át a Nyugat-Felvidékig terjesztve ki. Jakó Zsigmond megállapításai máig alapvetőek a románság 16–17. századi erdélyi és partiumi beköltözésére, valamint gazdálkodására, beilleszkedésére, társadalmi státusára vonatkozóan, bár ő maga a kilencvenes években – de korábban is – úgy vélte, hogy még mélyebb, alaposabb és teljesebb forrásfeltárára lenne szükség a kérdés maradéktalan tisztázásához. Megemlítem (miként Kubinyi András is megemlítette) hogy Jakó Zsigmond írásait semmiféle nemzeti elfogultság nem jellemezte, ugyanolyan tárgyyszerűen írt a románság Erdély területére történt bevándorlásáról, mint a Lengyelországba irányuló népmozgásról. Megállapításainak tudományos erejét, tárgyyszerűségét az adott téma forrásainak

kifogástalan és szinte hiánytalan ismerete garantálta. (A „szinte” itt csak azért hangzik el, mert jól tudjuk, bármilyen témához lehet még egy forrást találni.) Mint egyik vele készült riportban említette, a források mikroszkopikus alaposágú vizsgálatát éppen Szentpétery Imrétől tanulta meg egyetemi éve alatt.

Alapvető népiségtörténeti és ezzel összefüggésben településtörténeti tanulmányait követően, azoknak mintegy esszenciájaként számos megállapítást tett a három részre szakadt ország török kori településtörténeti kutatási irányaira vonatkozóan a Magyar Tudományos Akadémián 2000-ben tartott előadásában – amelynek szövege szerencsésen megjelenik az idei emlék-tanulmánykötetben.

Ebben megállapította, hogy „az úgynevezett török kor a pusztulásnak, az újránépesedésnek a gazdasági és társadalmi helyzetnek annyi eltérő változatával szolgált, hogy mai ismereteink mellett lehetetlen az egykori ország széthullott részeire minden esetben általános következtetéseket levonni”.

Jakó Zsigmond 2000-ben úgy találta, hogy a hazai – méltán hírneves és elismert – oszmanisztikára is várnak még komoly forrásfeltáró feladatok. Előadásában hozzátette, hogy a jelenlegi körülmények között kívánatos lenne a török kori település- és néptörténeti kutatások folytatása és olyan kérdések célirányos vizsgálatára irányítása, mint a magyarság és az ország egykori nemzetiségei sok évszázados együttélésének alapvető kapcsolatai, az együttélés terei, tárgyilagos módszerek és a teljes forrásanyag felhasználása alapján. Méltatta az 1999-ben megjelent *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből* c. kötetet, de úgy vélte, a kiadott írások – nem színvonalukat, mint inkább forrásbázisukat tekintve – jócskán alulmaradtak a hetven évvel korábbi *Magyarság és nemzetiség* c. sorozat köteteitől.

Ehhez az alapvetően egyetemi tanulmányai által meghatározott irányhoz köthető számos forráskiadása is, különösen az 1944-ben megjelent *A gyalui vártartomány urbáriumai* c. kötet. Bevezető tanulmányában – amelyet nemrégiben, a *Berlász Jenő Emlékkönyv* számára dolgozott át és frissített fel – rámutatott arra a tényre, hogy Erdély történetében, ha lehetséges, még az általában elismertnél is nagyobb súlya lehet az urbárium típusú forrásoknak, hiszen dikális összeírások, illetve dézsmajegyzékek nem lévén a „régí népesedési, nemzetiségi viszonyok, a fálvak népét terhelő szolgáltatások szinte egyedül csak ezekből ismerhetők meg”. Jakó Zsigmond így irányította rá a figyelmet ezekre a forrásokra, amelyekből még bőségesen lehetne összegyűjteni és kiadni. Az Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak gyűjteményeiben ugyan csak két dobozra való urbáriumot emeltek ki a levéltári rendezés során, de az Erdélyi Fiskális Levéltár páratlanul gazdag készletei még nincsenek feldolgozva. Az urbáriumok kiadásához készített bevezető tanulmánya napjainkban is friss szemléletével, iránymutató felvetéseivel és máig érvényes megállapításaival alapozta meg az erdélyi fiskális várbirtokokra, a váruradalmakra az erdélyi gazdálkodásban és a fejedelmi gazdaságpolitikában, sőt a fejedelmi belpolitikában eszközként betöltött szerepére vonatkozó alapvető tudásunkat.

A kora újkori igazgatástörténettel kapcsolatos vizsgálódásai sorában mindenekelőtt megemlítem *Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején* c. 1947-ben megjelent munkáját, amelyben a késő középkori vajdaság igazgatására vonatkozóan tett megállapításai az Erdély 1541 utáni kormányzati berendezkedését célzó kutatómunka számára jelölt ki követendő irányokat. A dézsmajegyzék kora adminisztrációjáról szóló, szintén a korai időszakban, 1945-ben született tanulmánya alapvető megállapításokat tett közzé: a füzet túlnyomó részét az 1529–1674. évekből származó 25 darab teljes szövegében közölt különböző

természetű irat tette ki. A forráskiadásban a helynévtárak, birtokosnévsorok mellett a 16. század végi erdélyi vármegyék és Aranyosszék történeti-földrajzi keresztmetszete is előttünk áll, mintegy követendő példaként. Miként a korabeli recenzens, Ila Bálint megállapította: „Jakó kitűnő földrajzi és falutörténeti jegyzetei pedig szemléltetik a századok folyamán bekövetkezett pusztulást” is. A szövegkiadás számos további, pl. egyháztörténeti vizsgálatra adott lehetőséget, miként a magyar nyelvtörténeti kutatások számára is használható anyagot tett közzé. Az erdélyi vajdák kinevezéséről 1992-ben közreadott kivételes jelentőségű tanulmánya kora újkori kormányzattörténeti kurzusokon is kötelező olvasmány.

Jakó Zsigmond a társadalomtörténet és művelődéstörténet összefüggéseinek feltárása terén is páratlan értéket hagyott ránk. Társadalomtörténeti vizsgálódásai szorosan összefüggtek a korábban településtörténet tárgykor alatt említett eredményeivel, hiszen akár az etnikai együttéléstről, akár a gyalui urbáriumokról készült tanulmányaiban jókora részt tettek ki a szorosabban társadalomtörténetként megfogható megállapítások. Ezek a forráselemzésen alapuló leírások azért is lenyűgözik a mai olvasót, mert olyan mélyreható forrásismeretet és forrásértést mutatnak, hogy úgy érezhetjük, nem maradt egyetlen írásjelnyi információ sem az adott iratban, feljegyzésben, amelyről ne kapnánk maradéktalanul részletes, analizáló és egyben szintetizáló magyarázatot. Különösen igaz ez egy másik, *Belső-Szolnok és Doboka megyék* (eredetileg: *magyarsága*, az új kötetben:) *birtokos társadalma az újkorban* c. írására. 1976-ban megjelent írása a székely társadalom 16. századi átalakulásáról és a század végi felkelésekhez vezető folyamatokról máig alapvető állításokat fogalmazott meg.

A művelődéstörténet területére, ahogyan néhány megszólalásában maga is említette, érdeklődése lényegében amiatt csúszott át, mert ez a terület a szocialista Romániában valamelyest semlegesnek számított. Ám ezen e téren is ugyanolyan iránymutató és további kérdéseket fölvető alapkutatásokat folytatott, amelyekre napjainkban is méltán építhetünk.

Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához.) In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. 1957.* Művében olyan kérdéseket tett föl, amelyekre az ezt követő évtizedek erdélyi művelődés- és művészettörténete – elsősorban B. Nagy Margit és Kovács András kiemelkedő kutatási eredményeiben – igazán érdemi választ adott. Az általa felvetett kutatási kérdésekre saját témájában és eszközeivel maga is új eredményekkel szolgált: értve ezalatt az erdélyi középkori és kora újkori írásbeliséggel kapcsolatos megállapításait, kezdve az 1956-ban megjelent középkori erdélyi laikus írásbeliségről szóló első tanulmányától a Radu Manolescuval közösen írt nagy összegzésig, valamint levéltártörténeti írásaiig, amelyekről külön esik szó.

Jakó Zsigmond felhívta a figyelmet a várostörténet-művelődéstörténet késő reneszánsz kori összefüggéseire, illetve annak kutatási lehetőségeire, forrásadottságaira, amelyek abban az időben szintén kevésbé voltak feltárva. Meghatározta, hogy az anyagi kultúra emlékein kívül a szellemi művelődés, iskolázás, polgárság írástudása, városi íráshasználat, az ún. társas formák, azaz a társadalom mindennapi életvitelében bekövetkezett kora újkori változások kutatása terén milyen feladatok állnak a szakma előtt.

Az általa e téren kijelölt feladatok elvégzéséből maga is kivette részét. Jakó Zsigmondot a művelődéstörténeti kutatásaiban, szinte minden írásában nyomon követően az érdekelte, hogy az adott kor – jelesül a kora újkor esetében a késő reneszánsz – hogyan hatotta át és formálta az írástudó, értelmiségi réteg gondolkodását, műveltségét, mindennapjait. Milyen tereket kapott konkrét és átvitt értelemben is a társadalomban az új eszme.

A Korunkban 1967-ben megjelent, az egyházi műveltség laicizálódásának kora újkori folyamataról készült írásában megállapította, hogy „a világi értelmiség Erdélyben a XVI. század közepén már elég erős a legfelsőbb politikai vezetés és a teljes államapparátus szakfeladatainak ellátására. Rendelkezett olyan magas műveltségű, Itáliában tanult világi, humanista szakemberekkel és államférfiakkal, akik a fejedelmi kancelláriát egy időre ugyanolyan, de már teljesen laicizált, vezető művelődési központtá tudták fejleszteni, mint amilyen Mátyás király idejében volt.”

Az erdélyi fejedelemség kori műveltség – ahogyan ő fogalmazott: kétarcúságát azonban sohasem rejtette véka alá. Maga elemezte számos művében azokat a korlátokat, a politikai beszorítottaságból adódó nehézségeket, amelyek akkoriban Erdélyt jellemezték. E tekintetben kiemelte a peregrináció rendkívüli szerepét, a Németországban, Hollandiában, Angliában folytatott tanulmányokból hazatérő magas értelmiségi vagy egyszerű vidéki lelkészi, tanítói pozíciókat betöltő értelmiségiek egyéni felelősségvállalását és jelenlétük súlyát az erdélyi társadalomban: nélkülük „a török által Európa törzstől egyre jobban elvágott Erdély fejletlen gazdasági-társadalmi körülményei között aligha juthattak volna szóhoz feltűnően korán és első kézből véve az angol puritanizmus, presbiterianizmus és a cartesianizmus, a kezdődő felvilágosodás, valamint a polgári átalakulás eszméi”. Jakó Zsigmond szerteágazó írásaiban több irányból vizsgálta a kora újkori értelmiség megnyilvánulási formáit: a paleográfiai kutatásainak következtetései, az iskola- és könyvtörténeti vizsgálatok, a hivatal- és igazgatástörténeti megfigyelései szoros összefüggésben álltak.

Külön hangsúlyozni szeretném a kora újkori Erdély legnagyobb tömegű forrásainak kiadását célzó erős igyekezetét, amellyel útjára indított olyan nagy sorozatokat, mint a Királyi Könyvek, a hiteleshelyi protokollumok vagy a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek iratsorozatai.

Beszélhetnénk még kora újkori kutatásainak olyan szegmenseiről, mint a papírmalmok és nyomdák (kolozsvári, váradi, gyulafehérvári, szebeni, balázsfalvi) története; Misztótfalusi Kis Miklós, Heltai Gáspár vagy a Hoffhalterek művelődéstörténeti szerepének kutatása, valamint azok a könyvtártörténeti munkálatok, amelyek elindítása szintén az ő nevéhez köthető. A gyulafehérvári Batthyaneumról, a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár gyűjteményéről, a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtáráról írott maradandó értékű művei szintén számos követőre találtak az utóbbi évtizedekben.

Végezetül hadd idézzek a szintén általa kiadott, már említett Rettegi-önéletrészletből, hogy egy 18. század eleji, Jakó professzor úr által oly nagy szeretettel kutatott erdélyi írástudó szávaival emlékezzünk rá: „hogy én is azért az én maradékomnak (ha isten megtartja) ezen következő írásom által holmi mostani dolgokat és occurentiákat általadhassak, leírtam mind ez hazában, sőt másutt is történt dolgokat, a mennyire végére mehettem, megírván.”